

॥ श्रीः ॥

श्रीनिवासपंडितविरचितः

रागतत्त्वविवोधः ।

एतत्पुस्तकम्

पुण्यपत्तनस्यपंडितदत्तात्रेयकेतवतोशैल्यभिधेय

वचनमिति संशोधितम् ।

तथा

भालचन्द्रशर्मणा

आर्यभूषणाख्यमुद्रालये मुद्राक्षरिंकल्पित्वा

वाक्यार्थं नीतम् ।

वर्षः १८४० ॥ १८७० ॥ १९१८

(सर्वप्रथमतः व्याचरीकृतम्)

अस्य ग्रन्थस्य सुदृणे यद्भनमवेक्षितं तत्सफलमपि
भीमन्वद्दीक्षुरपुत्रराजमहाशयैः 'सर के. नरसिंह—
राज बट्टियार जी. सी. भाय्. ई.'
इति लक्षणांकितैः परमो—
दारचरितैरदायि ।

Printed at the Anja-Bhushan Press, Poona, City.
by Anant Vinayak Patwardhan,

AND

Published by Bhakshandra Sitaram Saktheshkar, M. A., L.L. B.,
at F. Malabar Hill, Bombay.

प्रस्तावना.

आर्यसंस्कृतसंस्कृतबंधकारांमध्ये श्रीनिवासपंडिताचे नांव पारसे ऐकण्यांत येत नाही; पाच रामतन्त्रविबोध हा एकच ग्रंथ कृष्णां उपलब्ध आहे.

बंधकाराने या ग्रंथांत आपली व आपल्या वाङ्मयक्षेत्रांची माहिती, तसेच आपले टाकाटिकाय, आपले आशयवाते यांसंबंधाना उल्लेख केलेले केला नाही; त्यामुळे हा ग्रंथकार केव्हा झाला व तो कोठे पसिद्धि पावला हाबद्दल आज काहीच सांगता येत नाही.

त्याचा हा ग्रंथ म्हणजे अहोबलपंडिताच्या संगीतपारिजात ग्रंथांतील स्वर व रागप्रकरणांची संक्षिप्तआवृत्तिच आहे असे म्हणण्यास पारसे वाचने दोर्बलसे वाटत नाही.

अहोबलपंडित हा सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत झाला असावा हे अनुमान बऱ्याचरत्या सुराभ्यावरून निघू शकते, तेव्हा सदा श्रीनिवास पंडित हा सतराव्या शतकाच्या उपराधांत झाला असे मानने कारसे चुकीचे होणार नाही.

भुक्तिस्वरांची अमिच्छता स्वरुपने सांगणे, शुद्ध व विदुत मिळून द्वावरा स्वरांची स्थाने तारेच्या लांबीने नमूद करणे वगैरे पारिजातकाराच्या विशेष मोडीचा उल्लेख हा बंधकाराने समुत्सर्गने करून पारिजातकाराचे राम काही त्याच्या शब्दाने व काही आपल्या शब्दाने नमूद केले आहेत. श्रीनिवासाचे प्राचीन संगीतशास्त्राचे ज्ञान अमूर्तच वेताने होते असे त्याच्या ग्रंथावरून उद्भव दिखून येते; उदाहरणार्थ—पारिजातांतील गीरी रागाचे लक्षण व सदा ग्रंथांतील गीरी रागाचे लक्षण ही ताडून पाहिली असता आमच्या म्हणण्याची सत्यता उद्घाटी करून घेईल.

पारिजातत उद्ग्राह, स्थायी, संचारी व मुकामी असे भाग करून स्वरविस्तार लिहिले आहेत. तेच ग्रंथकाराने वेधे उतरून घेतले आहेत; पण वाचकांस त्यांचा विशेषता उपयोग होणार नाही म्हणून ते सर्व न देतां मुसता त्यांपैकी उद्ग्राह हा भाग दिला आहे, यान व स्वर पांविचवीं पाने आणले मज स्पष्ट समजू केले आहे; व तसेच पारिजातकाराची भाषा वेधे संक्षिप्त होती तो भाग ह्याने आपल्या भाषेने स्पष्ट करून दाखविला आहे हे त्याच्या शुद्धस्वरस्यानांकडे पाहिले असतां महज दिसून येईल.

एकंदरति हा ग्रंथ उभरपद्धति समजून घेणाराल बराच उपयोगी होईल असे आमचे मत आहे.

सुद्धर ग्रंथाची हस्तालिखितप्रत आमचे मित्र डॉ. वि. सी. मुकथनकर, एम्. ए., सीएच. डी. पानीं मिळवून दिल्यावरून आम्ही त्यांचे कर्-
आमारी आहो.

पुणे
ता. २२/११/२०

पं. दत्तात्रेय केशव जोशी.

रागतत्त्वविवोधः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्वा लक्ष्मीपतिं देवं भरतादिभुनीनपि ।
रागतत्त्वविवोधाय वक्ष्ये संगीतलक्षणम् ॥ १ ॥
सफलाः सफला विद्याः श्रीनिवासो विभाष्य च ।
कलारत्नस्य गानस्य तत्त्वतो लक्षणं भवेत् ॥ २ ॥
सूर्यवाद्यविशेषाभ्यां गानं वेदुपतृप्तितम् ।
तदा संगीतभिर्याहुर्लक्ष्यलक्षणकोविदाः ॥ ३ ॥
गीतवादिप्रसृत्यानां यस्मात्सर्वंगता भवेत् ।
गानं केवलमप्याहुः संगीतं लक्ष्यवेदिनः ॥ ४ ॥
गानोपयोगिनां तानदुद्देशः क्रियतेऽभुना ।
अनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वे विवेकतः ॥ ५ ॥
भवतन्ते जनाः सर्वे इति शास्त्रविनिश्चयः ।
महानिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वविवेकिनाम् ॥ ६ ॥
कथं भवेच्चिदित्वात् महचिर्नामकर्मणि ।
महत्त्वन्ते मया वेदाः पूर्वपक्षार्थसिद्धये ॥ ७ ॥

तस्माद्वाचन्तं शिवः कामयन्ते काशुका एव शिवोचन्ति ।
तस्माद्वाचन्तस्य मत्तस्य न प्रतिशुद्धम् । यस्मात्प्रसूतीयात् ।
समबलं प्रतिशुद्धीयात् । इति गानविशेषप्रतिपादकश्रुतयः ॥
नया विधेय सिद्धत्वात्तत्पर्यं मुन्यतेऽभुना । अपवाये तस्मात्
श्रीराष्ट्रं कामति । योऽयमेवेन जायते । ब्राह्मणो धीचा गायिनो

गायतः शिवा वा एतदुपं पटीषा । शिवमेवास्मिस्तदुतः ।
 यदा स्वहृ वै पुरुषः । शिवमभुजे वीणास्मै वाचते । तदाहुः ।
 यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् । यच्छ्रुत्वास्माधीस्मान् न वै ब्राह्मणौ
 श्रीरमते इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म
 वै ब्राह्मणः । सर्वो राजन्यः । तथा दास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण
 चोभयतः परिसृहीता भवति । तदाहुः । यदुभौ दिवा गाये-
 तान् । अपास्माद्गार्हं कामेत् । न वै ब्राह्मणे गार्हं रमेत् । इति ।
 यदा स्वहृ वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा
 ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्मणो वै स्वमदः ।
 क्षत्रियस्य राशिः । तथा दास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतो
 गार्हं परिसृहीतं भवति । इत्यहदाह इत्यपजथा इत्यपचत इति ।
 ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य इष्टापूर्तेर्नैवेनं स
 समर्धेयति । इत्यजिना इत्यपुष्यथा इत्यहं संश्रामभस्विति
 राजन्यःसुर्ध्वं वै राजन्यस्य । युद्धेर्नैवेनं समर्धेयति । अहूय
 वा एतस्यर्धेय इत्याहुः । योऽन्यमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो
 नायति । तिस्रोऽन्यः षट्संयति । परं वा कतयः । अर्धनेवास्मै
 फलपयतः ताभ्यां संस्थाभ्यां अतोयुक्तेषु शते च ददाति । अतायुः
 दुरुषेन्द्रियः । आयुष्ये वैन्द्रियं मतिष्ठति । इति श्रुतयः ।

वीणावादनतस्वज्ञः श्रुतिजातिविद्यारदः ।

नालहधामपासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ८ ॥

इति वाङ्मयतन्त्रपरिचयः ।

सूक्तान् सुमद्राणि रचांगपात्रे—

जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।

गीतानि नामानि तदर्धकानि

नायन् विलम्बो विचारेदसंगः ॥ ९ ॥

नाहं कर्माणि वैकुंठे योगिनां हृदये रचो ।

मन्त्रका चच गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥ १० ॥

इति भागवतादिबचनानि ।

व्यमहानपराः सर्वा निदास्ता वैदिका मताः ।
 ईश्वरो नीयते यस्मै तद्गानं वेदयोधितम् ॥ ११ ॥
 संगीते ध्वनिसंभूतिः श्रुतयो जातयस्तथा ।
 श्रुद्धाः स्वरा विकाराद्याः स्वरस्थानानि सर्वशः ॥ १२ ॥
 संवाद्यादि स्वराणां च भेदा ग्रामस्य लक्षणम् ।
 मूर्च्छना लक्षणं चापि समवायानां च लक्षणम् ॥ १३ ॥
 राममेलाश्च सर्वेऽपि संभूर्णत्वादिभेदिनः ।
 तन्मन्त्रेणस्वराणाणां भेदकारणलक्षणम् ॥ १४ ॥
 तान्ता उद्ग्राहसूताश्च स्वार्थी तान्ताः सुनिर्मिताः ।
 संचारीतानकथनं समाप्तिर्योतकं तथा ॥ १५ ॥
 एतावंतश्च वस्तुनि ग्रंथेऽस्मिन्कथितानि हि ।
 आयुर्वेदेन संयोज्जा योजशास्त्रेण चोदिता ॥ १६ ॥
 पिहसंस्था मदा नोक्ता विष्टेयभंगताभिर्या ।
 नाभिहृत्कंठमूर्धोस्यस्थानोत्पन्नो ध्वनिर्मतः ॥ १७ ॥
 तिस्रुपूर्वाम्बु नाडीषु नाक्यस्तिर्येहसमन्विताः ।
 दृष्यधिका विशतिस्त्राभ्याः श्रुतयस्तत्समा मताः ॥ १८ ॥
 जातयस्तान् पंच स्वुर्वैश्वमानाभिवाकृताः ।
 स्वरेभ्यः श्रुतयोऽभिज्ञाः श्रावणत्वेन हेतुना ॥ १९ ॥
 महिष्ठेऽल्लवचनं व्यवहारोऽपि मुज्यते ।
 समाप्तिश्रुतिनामानि प्रथे सिद्धोक्तमार्गतः ॥ २० ॥
 अथ दीप्ता च तीव्राणां सुसुद्धत्वां तथापता ।
 मंदायां च सुदुर्ज्ञेया मध्या लंदोचनीभिता ॥ २१ ॥
 कल्प्या च द्यावत्त्वां मध्या सा रंजनी स्मृता ।
 रक्षिकायां भवेज्जातिर्दुसंज्ञा ततः परम् ॥ २२ ॥
 रीत्यां दीप्ता च ज्ञेयापामायताख्या प्रकीर्तिता ।
 रक्षिकायां तु दीप्ता स्यात् पत्तारिण्यां तथापता ॥ २३ ॥

श्रीत्यां श्रुत्यां वृद्धः शोका मध्या सा मार्जनीश्रिता ।
 क्षिप्रानुक्ता वृद्धातिर्भव्या रक्ता समाश्रिता ॥ २४ ॥
 संदीपिन्यां तथा श्रुत्यामाचता आविरीरिता ।
 आलापिन्यां तथा श्रुत्यां करुणाजानिरुच्यते ॥ २५ ॥
 मर्त्यां करुणा ज्ञेया रोहिण्यामाचता स्थिता ।
 रम्यां मध्याश्रिता जानिरिति सुरिविनिश्चयः ॥ २६ ॥
 लज्जायां च भवेदीप्ता मध्या तां लोभिणीं श्रिता ।
 इक्षुभीरगतं वदन्माधुर्न नोच्यते जनैः ॥ २७ ॥
 वदन् श्रुतिवता जातिर्वाचा को वा वदिष्यति ।
 श्लोकमत्यल्लसिद्धान्ता भिन्नश्रुतिसमाश्रिताः ॥ २८ ॥
 परस्परं स्वसादृशं जातयः समुपाश्रिताः ।
 भवांतरभिदा युक्ता जातिभेदेषु शोभिताः ॥ २९ ॥
 स्वरस्थाने क्रियाभेदैर्वैचित्र्यं जायते बहु ।
 जातिभेदे समव्याजं पञ्चश्लेषं पनीतिभिः ॥ ३० ॥

इति श्रुतिजातिविवेकः ।

चतुःश्रुतिसमायुक्ताः स्वराः स्युः समुपाश्रिताः ।
 गती श्रुतिद्वयोपिती रिषी निश्रुतिकी मती ॥ ३१ ॥
 स्वतो रंजयति स्वान्तं याः स नादः स्वरो मतः ।
 निपादर्पभगांशारपदमयभ्यमर्षवताः ॥ ३२ ॥
 पंचमश्लेषमी सप्त तंत्री कंडोत्थिताः स्वराः ।
 इत्यादीनि च नामानि स्वराणांश्रुतिनामि हि ॥ ३३ ॥
 शीणायास्ते स्वराः कंडात्मभवन्ति सुखमदाः ।
 शिख्यादिध्वनिसंघास्ते तेषां मध्ये परस्परम् ॥ ३४ ॥
 पद्भ्यावित्पमुपेताः स्फुरिति भाषी मयोदितः ॥

अथ स्वरस्थानलक्षणम् ।

अथ शुद्धस्वराः ।

स्वरस्य हेतुभूताया वीणायाश्चाक्षुषत्वतः ।
 तत्र स्वरविद्योभार्य स्थानलक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥
 पूर्वोत्पन्नोश्च मेवोश्च मध्ये तारकस्तः स्थितः ।
 तदर्थेस्वातितारस्य सस्वरस्य स्थितिर्भवेत् ॥ ३६ ॥
 मध्यस्थानादिर्मध्यमत्तमत्तारभ्यास्तारपद्मजम् ।
 सूर्यं कुर्वाचदर्थे तु स्वरं मध्यममाचरेत् ॥ ३७ ॥
 भागत्रयसमायुक्तं सत्सूर्यं कारितं भवेत् ।
 पूर्वभागद्वयादत्रे स्थापनीयोऽथ पंचमः ॥ ३८ ॥
 पद्मजपंचममध्ये तु मीभारस्थानमाचरेत् ॥
 पद्मजपंचमं सूत्रमंत्रत्रयसमन्वितम् ।
 तत्रांशद्वयसंत्यागात् पूर्वभागे तु रिभवेत् ॥ ३९ ॥
 पंचमोत्तरपद्मजस्यमध्ये धैवतमाचरेत् ॥
 पसयोर्मध्यमाने स्यात् भागत्रयसमन्विते ।
 पूर्वभागद्वयं त्यक्त्वा निपादो रामते स्वरः ॥ ४० ॥

एति शुद्धस्वराः ।

अथ विकृतस्वराः ।

भागत्रयोदिते शप्ते धैरोर्नापमसंज्ञितान् ।
 भागद्वयोत्तरं धैरोः कुर्वात् सोमकारिस्वरम् ॥ ४१ ॥
 मेरुधैवतयोर्मध्ये वीजयांभारमाचरेत् ॥
 भागत्रयविशिष्टेऽस्मिन् वीजयांभारपद्मजयोः ।
 पूर्वभागोत्तरं मध्ये च वीजतरमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 भागत्रयान्विते मध्ये पंचमोत्तरपद्मजयोः ।
 सोमलो धैवतः स्थाप्यः पूर्वभागे विवेकिभिः ॥ ४३ ॥

तथैव धस्योर्मध्ये भावश्चसमन्विते ।
पूर्वभागादुपादूर्ध्वं निपादं तीव्रमाचरेत् ॥ ४४ ॥

ऋषभः शुद्ध प्रवासौ पूर्वगांधार इष्यते ।
गांधारः शुद्ध प्रवासौ रिस्तीव्रतर इष्यते ॥ ४५ ॥
अतितीव्रतमो गः स्यान्मध्यमः शुद्ध एव द्वि ।
पंचतः शुद्ध प्रवासौ निपादः पूर्वसंज्ञकः ॥ ४६ ॥
निपादः शुद्ध प्रवासौ धस्योव्रतर इष्यते ॥

इति विहृतस्वरगः ।

इति स्वरस्थानलक्षणम् ।

स्वरज्ञानविहीनिभ्यो भावोऽयं दक्षितो यथा ।
स्वरसंवादिता ज्ञानं स्वरस्थपनफात्रणम् ॥ ४७ ॥
यतः संवादिनां तेषां ततो लक्ष्यं यथोच्यते ।
द्वादशभक्तिभिस्तो स्वरस्थाभिः समवाभिधाः ॥ ४८ ॥
न्यवधानविता यस्याचस्मात्संवादिनः स्मृताः ।
अमात्यः स्यात्तु संवादी वादी राजसमो मतः ॥ ४९ ॥
भृत्यतुल्योऽनुवादी स्याद्विवादी कृषुवज्जरेत् ।
वादी राजन्ययोगः स्यात्प्रयोगे बहुलत्वतः ॥ ५० ॥
अमात्याः स्तुः स्वरा रक्तिकारणात्तिसमन्विताः ।
परोपजीविहेतुत्वं रक्ति मति सभृत्पवत् ॥ ५१ ॥
रक्तिविच्छेदकारित्वाद्द्विवाद्दित्वं स्वरो गतः ॥

इति वाद्यादिलक्षणम् ।

स्वरः स्वोत्तरमासी चेर्षीज्रादिवचनोदितः ।
स्वरोऽग्रिमभुक्तिं याति नीजसंज्ञां यथात्ययम् ॥ ५२ ॥
स्वरोऽग्रिमभुक्ती याति तदा नीजतरो भवेत् ।
स्वरोऽग्रिमभुक्तीयाति तदा वीजतमो मतः ॥ ५३ ॥

चतस्रः क्षुत्तयो वसिष्ठस्यैकाः सूर्येदा स्वरः ।
 अनितीवदमथेति आलोकीति विद्वेत् अगुः ॥ ५४ ॥
 स्वरः पथास्त्रिवृत्तयेन् कोऽप्यारिनिरीरितः ।
 श्रुः श्रुतिपथित्यात्तस्मात् कोऽप्यसंश्रुतः ॥ ५५ ॥
 श्रुतिद्वयपरित्यागान् पूर्वश्रुतेन भवत्येव ॥

एति स्वरसंज्ञाप्रकारः ।

गां गारमध्यव्याभापवयोजनकी मती ॥ ।
 आरोहणावरोहाभ्यां स्वभा ये नारिमाह्वयः ।
 मूर्च्छिताः स्युः पञ्चानेषां पञ्चमहास्त्रयोवृत्तः ॥ ५६ ॥
 आरोहणावरोहस्य स्वराणां पञ्चमे यदा ।
 तां मूर्च्छनां तदा लीलः आह्वयिताभ्यां तुषाः ॥ ५७ ॥
 सप्तमोऽप्यायुतास्ताः स्युस्तातां कान्तानि कुम्भे ।
 तत्र तुचरमंदाया पञ्चमूर्च्छासंभवा ॥ ५८ ॥
 द्वितीया रजनी मीका निपक्षश्चरुमिषा ।
 पित्तादिस्वरोद्धृता तुनीयाप्येकशयरा ॥ ५९ ॥
 अतुयीं शुद्धपद्मस्य स्वात्मसंभवादिस्वरोद्धृता ।
 मत्सर्पाद्याहृतास्वरा सा संभवाः पञ्चमोऽस्तिता ॥ ६० ॥
 अभ्रकांतानुभ्रजस्य पञ्चमूर्च्छासंभवादिस्वरोद्धृता ।
 कृष्णभादिस्वरोद्धृता सप्तमोऽप्यस्तिता ॥ ६१ ॥
 आरोहणावरोहस्य त्वीय विद्वेदोऽपि ।
 पाठयोऽनुपरीत्यान कुम्भेऽनीयस्यैकिकम् ॥ ६२ ॥
 मध्यपद्मं शशास्य मत्सर्पिकं महाजम् ।
 पूर्वैकिकस्वरं स्वरायां सप्तमोऽप्यस्तिताम् ॥ ६३ ॥
 तथारोहमपूर्वस्व विद्वेत् तेषां चोपनिषिमा ।
 स्वरातीन्द्रियधर्मतां वाचने शीतयेत्तस्मै ॥ ६४ ॥

इति मत्वा न ने शीका अन्वयशोदिना पतः ।
 मौरवादेवमेवादिपीर्न न इति मया ॥ ६५ ॥
 इति आत्मसुर्जनानकरणात् ।

अथ गमकाः ।

किवापिशेषजन्मो पस्तद्वर्षे गमको भवेत् ।
 गमयन्ति हि तद्वर्षे नक्षत्रे गमका मताः ॥ ६६ ॥
 दक्षिणांगुलिसंयत्तं प्रीतजन्मोऽग्निनिक्षलः ।
 कौपादिरदिकस्येन स्वराः विष्णुसंयुते ॥ ६७ ॥
 स्वरो भृशब्दसाहस्यान् भृशकाः पृथिवीभितः ।
 स्कालनस्थानविज्ञानाद्यत्तमभ्यपयतुस्वरः ॥ ६८ ॥
 पुनरग्रे समुद्रतोऽप्येकाप्यात्तनसंभवः ।
 शारीरोऽपि स भृशब्दो ह्युत्सवे विष्णुके भवेत् ॥ ६९ ॥
 ह्यतस्थानसंभारोऽप्यथो मयाजनि एः स्वराः ।
 अथः पुनः समुद्रतोऽज्ञानमभ्यपयतस्वरः ॥ ७० ॥
 एकास्कालनसंभृतथाविलस्वर कस्यने ।
 स्ववर्नं जायते परमात्तमाप्येकानिवा मताः ॥ ७१ ॥
 शारीरोऽपि सविज्ञो वदनीशोपगोऽयः ।
 प्रफवास्कालनादेव सर्वे ते शोचिता मता ॥ ७२ ॥
 स्वरो नद्याभिमवाप्य तदीह सुविष्णुस्यते ।
 अवर्षमप्येवं ज्ञेयं लक्ष्मणविषयैः ॥ ७३ ॥
 विष्णुवर्षं तदेव एताव स्वस्थमिज्जो विष्णुपते ।
 स्वस्वाभिभवं तन्मप्येकान्यातदीभिजः ॥ ७४ ॥
 इतिपूर्वाहतास्यः रराणविज्जकस्येतास्यः ।
 इत्याहुत इति कयाते इतितामस्यःइवम् ॥ ७५ ॥
 इतो ताराहतास्योऽपि कयातेऽप्येतेभिजः ।
 चतुर्षाशोऽप्येभ्योऽसौ ह्युत्सव भेरियो भवेत् ॥ ७६ ॥

ध्रुतिकालविभागेन एवं बहुविधा मताः ।
 एकत्र मन्यन्ते नस्तु द्विवारं च द्विराहतः ॥ ७७ ॥
 आरोहणचरोहणभ्यां द्विधा स परिकीर्तितः ।
 स्वरद्वयमभिव्याप्य वाचस्पतिगुणिक्रिया ॥ ७८ ॥
 भवेदूर्ध्वमथो याति नज्यो झल्लुकदाहनः ।
 स्वरत्रयमभिव्याप्य गुहालुः पूर्ववत्प्रपेत् ॥ ७९ ॥
 यथैकहननादूर्ध्वं तत्रैवानाहताः स्वराः ।
 शान्तसंज्ञापुनास्ते स्युः स्फुरिताः स्फुरितिर्ध्वजः ॥ ८० ॥
 हुंफितस्पर्शकदेशित्वात्पृदा न पृथगुत्पद्ये ।
 अत्रे गत्वा निवृत्तोऽर्सा पुनः स्वल्पान् उच्यते ॥ ८१ ॥
 यथाहृत्वा निवृत्तोऽर्सा अत्रस्तस्थानभंस्थितः ।
 एवं लक्षणसंबुद्धा ममका जह्वो मताः ॥ ८२ ॥
 न ते मयोदिता ग्रंथविस्तारानिभिर्याञ्जुना ॥

इति नामकाः ॥

अथ मेललक्षणम् ।

मेलः स्वरसमूहः स्याद्रागध्वंजनशक्तिषात् ।
 मिश्रहोचारणमेवान् सकुदायः मपीर्तितः ॥ ८३ ॥
 शुद्धैः स्वरैः समरतेषो बुद्धः संपूर्णशब्दभाक् ।
 पङ्क्तिः पाठ्य इत्युक्तः स्वरैः पंचभिर्गोद्वयः ॥ ८४ ॥
 एवं मेलस्त्रिधा योक्तो विकृतश्च स्वररिह ।
 शुद्धसंपूर्णमेलस्य भेद एव उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तत्रैकैकस्वरस्थानात् पाठ्यः बहुविधो मतः ।
 ईवाधिकदशत्वं हि स्वरद्वयविधोक्तः ॥ ८६ ॥

इति मेललक्षणम् ।

पाठ्येषु च पूर्णेषु मेलेषु सकलेषु च ।
 आरोहे चानरोहे च स्वभत्याजसमन्विताः ॥ ८७ ॥

मूर्त्तनाभेदसंभवा गमकादिव्यवस्थया ।
 व्यनक्तिताः श्रुतिस्थानयोग्यजातिभिदायुजः ॥ ८८ ॥
 रागा अप्यभिन्नाः प्रोक्ता लक्ष्यलक्षणभोविदैः ॥
 युगपद्द्वयविक्रिष्टाः स्वरयोरीदृशा यदि ।
 न तथा रंगकाले स्युस्तथाप्यत्र मनोदिताः ॥ ८९ ॥

इत्येकैकपादवर्षपूर्वमेलेषु रागकाहुत्वकथनम् ॥

अथ शुद्धस्वरैरेव शुद्धैरेव विकृतेरपि ।
 निर्मिता विकृतेरेव तेषां लक्षणमुच्यते ॥ ९० ॥
 आदापुद्गुद्वये येन स तानोद्गाहसंज्ञकः ।
 आर्यतचोआनियमस्थाने यत्र भगवन्ते ॥ ९१ ॥
 स्थायी तानः स विज्ञेयो लक्ष्यलक्षणभोविदैः ।
 संचारी स तु विज्ञेयः स्थाभ्यारोहविविधितः ॥ ९२ ॥
 यत्र रागस्य विभक्तिः समाह्वियोतको हि सः ॥

अथ रागलक्षणानि ।

शुद्धमैलोद्भवः पूर्णो र्ध्ववादिःकमूर्त्तनः ।
 आरोहो ननिचर्यैः स्यात् रागः संपन्ननामकः ॥

धस्ररि मपम गरिस निधधस ॥ इत्युद्गाहः ॥
 धस्ररि ममगरिणि पप्य मगरिणि नीधपमगरिणिग
 रिसनिध धस ॥ इति स्थायी ॥ धस्ररिस
 ममदधधसा मगरिणिगरिस निधपपमप धमयमा
 गरिस रिममगरिणिपप्य मगरिणि
 पमगरि मगरिगरिस रिस निध धससस ॥

इति संवारी ॥ सासथसा । रिमथनि थप थप
थम थामथामगि । गारिगारिसरी सवीथथसा ।

॥ इति मुक्तायी ॥

इति लैखनः ॥ १ ॥

नीलांबरी तु संपूर्णा पद्मपूर्वकमूर्च्छना ।

शुद्धमेले समुद्धता र्दुर्लभमनोहरा ॥

सरिगमपधनिसा । निथपमगरिमा ॥ इत्युद्ब्राह्मः ॥

गभगगि । मगगि व ग गा रिगरीसरिस । ससथपमपप

थपथनिथप थपथनिसा निथपमप धनिथप मपथनिथामग

रिरिसरिस ॥ इति म्वाची ॥ ससरिग मपप निथिनिथनि

निथससनिथ । निथिथप । थथथम । पपमगा मम्मरिम ।

गरिगसरिस ॥ इति संवारी ॥ ससथपमप धनिसा गारिसिमा

रिसनिथपमा । थपपमा । गानरिसा रिसा ॥ इति मुक्तायी ॥

इति नीलांबरी ॥ २ ॥

भारोदे रिभहीना स्वात्पूर्णा शुद्धस्वरैर्जुता ।

गांधारस्वरपुरां स्वान् धनार्थमिन्धयतांशुका ॥

गमपधनीस गरीसा निथपथमा गमपम गमगरिसा ॥ इत्युद्ब्राह्मः

इति संपूर्णव्याधीः ॥ ३ ॥

अथ तु धहीना सा रिभहीनापि सा मता ।

गमपनिसा रिपममपमप निथमग गमगरिस । गमप

गम गरिस गरिस रिस । धनिस गरिस रिस निस ।

॥ इत्युद्ब्राह्मः ॥

इति पाठप्रथमाधीः ॥ ४ ॥

गमपधिस सनिपमग । मगमपमममस । धनिस गसनिसधनि

सस । गभगपम गा सभमग । सभस निसस ॥ इत्युद्ब्राह्मः ॥

इति श्रीद्वयधनाधीः ॥ ५ ॥

रिहीना माण्यवधीः स्वाच्छुद्धबेलस्वरोद्भवा ।
 मध्यमादिस्वरोन्मुखाडा भांशयुक्तान्त्यपा भृता ॥
 ममगासनिता । यपय निमित्त लमगस निनि थय थय
 ममथा ममागसा ॥ इत्युद्भवाः ॥

इति मालवधीः ॥ २ ॥

गहीनी रक्तार्धभाः ग्यान् आरोहे विश्वरोजितः ।
 अचरोहे धवर्जः भ्यान् पद्मपूर्वकमूर्धनः ॥
 सरिमपवस सनिधमरिस ॥ इत्युद्भवाः ॥

इति रक्तार्धसः ॥ ३ ॥

मोञ्जितः कोल्लदासः स्वात्रांधारादिकमूर्धनः ।
 अचरोहे धवर्जः स्वात् पाठयः परिकीर्तितः ॥
 यपयनिस रिगविस निव मपयरिस ॥ इत्युद्भवाः ॥

इति कोल्लदासः ॥ ४ ॥

पद्मादिमूर्धनोत्तः मसयः पंचमोञ्जितः ।
 सरिगमपनिस निधमगरिस ॥ इत्युद्भवाः ॥

इति मसयः ॥ ५ ॥

गधवर्मा मध्यमादिर्मध्यमादिकमूर्धना ।
 मपनिस रिमरिस निमनित्थ मपनियम पमरिय रिस ।

॥ इत्युद्भवाः ॥

इति मध्यमादिः ॥ १० ॥

रिणा युक्तः पौमथेम मयनादस्तु पाठयः ।
 सस्वरादिस्वरारब्धेः गधवर्षोऽपि रिचांशकः ॥
 बरिग पपनिस सनिधय पनमगरिस ॥ इत्युद्भवाः ॥

इति मैथनाद्ः ॥ ११ ॥

पद्मपूर्वा तु तौडी स्यात् फलोत्थी कोमली रिधी ।
 धैर्यताल्पस्वरो न्यासो नाधारोऽथ इकीरितः ॥

सरिगमपधनिस । सनिधपमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति तौडी ॥ १२ ॥

छायातोडी तथैव स्यान्निपाभ्यां रहिता सदा ।

सरिगम पसधम गरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति छायातोडी ॥ १३ ॥

पद्मादिमूर्च्छनायुक्ता धैरवी स्याद्दकोवला ।

सरिगमपधनिस । निधमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति धैरवी ॥ १४ ॥

षोडशरागो गजूर्ध्वः स्वादन्तः फोमलधैयतः ।

गमपधनिस । सनिधपमगरिस निध ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति षोडशरागः ॥ १५ ॥

रिक्तोमला गतीशया फोमलीकृतधैयता ।

नितीश्रेणापि संयुक्ता वराश्रीधैयतादिका ॥

धधनिस रिगमधम पधरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति वराश्रीका ॥ १६ ॥

संवायती पद्मिना स्वात्कोमलीकृतधैयता ।

गांधारमूर्च्छनायुक्ता रिणा त्यक्तापरोक्षिका ॥

गमधनिस रिस निधमममगमस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति संवायती ॥ १७ ॥

धकोमला नितीशया पद्मपूर्वकमूर्च्छना ।

धगयोः कंससंयुक्ता सप्तश्रीभीरिका यता ॥

सरिगमपधनिस । सनिधपमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति गङ्गीरिका ॥ १८ ॥

रजनीमूर्च्छनायुक्ता रिफोमलपकोमला ।
गतीत्रा सा वितीत्रा च गौरीन्यंशस्वरा मया ।
आरोहे यदि गांधारी मध्यमाक्षयिमूर्च्छना ॥

रिमपनिस निधपम गरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति गौरी ॥ १९ ॥

मस्तु तीव्रतरो यस्मिन् गभी तीत्रावितीरिती ।
गांधारीद्ग्राहकल्पाणे गन्यारोहे च विद्युतः ॥

गपपस गरिस सनिधप पधमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति कल्याण ॥ २० ॥

रिफोमला गतीत्रा या मतीव्रतरसंयुता ।
धकोमला नितीत्रा च म्याना रामकरीति सा ।
आरोहे मनिधर्ष्या म्यात्पांशा चैतनमूर्च्छना ॥

गपपस सनिधप मपमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति रामकरी ॥ २१ ॥

अनितीव्रतयो गः स्यान्मस्तु तीव्रतरो यतः ।
धस्तु तीव्रतरो निः स्यात्तीव्रः पद्मनादिमूर्च्छना ।
सन्पासे मध्यमाक्षे च रामे सारंगसंज्ञके ॥

सरिसमपवनिस । सनिधपमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति सारंगः ॥ २२ ॥

मालवी (चारिजातांत “मालव” नांव आहे), गुणकी,
ककुषा (“मालवस्तरसंभूता ककुषा पद्ममूर्च्छना” असें लक्षण
लिहिलेले ते चारिजाताने नाही), बेलावली (“बेलावली गती

टीपः—आतां चारिजातांतलीं लक्षणे देखे उगीच अधिक उत्तरून
तेषांत विशेषता अर्थ नाही. या अर्थांत आपली किती राग उत्तरून
देऊन आहेत, ते सांगितले म्हणजे पुरे.

तीव्रौ मूर्छना चाभिरुहता । अत्रोहे गवर्जायां कविज्ञांभारमूर्छना ” ।
 असें घेतलें), केदारी, कामोदी (पारिजातांतली विसरी ओळ
 सोडून दिली), दीपक, देशाक्षयः (विसरी ओळ सोडली),
पद्मजरी, वसंत, ललित, कान्दी, बहुली (“गौरीमैला घनाश्या सा
 बहुली मध्यमोच्छ्रिता । आरोग्ये निहीनोक्ता गांधारोद्ग्राहपांशका” ।
 असें लक्षण लिहिलें), सुखारी (विसरी ओळ सोडली), गुर्जेरी,
 (लक्षणांत “वैपवशिष्टनिस्वरा” असें म्हटलें), उचरागुर्जेरी,
भूपाली, वेप, मळ्यारी, सौराष्ट्री, देशकारी (दुसरा चरण पारि-
 जातांतल्यामार्गे वेधेदि नाही), रेवा, गौळ, हिंदोल, देवी, टडा,
नाट, आसावरी, सावेरी, सालंग, भैरव, श्रीराव, नारावणी,
फहाडी, विईगदा, पूर्वी, सामंत, नटनारावण, केदारगौळ (“केदार-
 गौळः श्रीरागात्संभुतोद्ग्राहनिस्वरः । रिन्वासांशसर्पैर्मुक्ता आरोहे
 गवर्जानितः” । असें लक्षण लिहिलें), कर्णोदगौळ (“कर्णोदगौळः
 सामंतजन्यो रिस्वरमूर्छनः । ननितश्च घनाभ्यां स त्पारोहाचरोह-
 योः ” । असें लक्षण केले), रीतिगौळ, नारावणगौळ, (लक्ष-
 णांत “श्रीरागस्वरसंभवे” असें म्हटलें—पारिजातांत “ तीव्रगंधार-
 संपुते”), मालवगौळ, पंचम, विभास, मंगलकोष, नादरावणी,
शंकराभरण, सालंगनाट, गौड, शुद्धवराटी, त्रिवणी, वराटी, नाग-
वराळी, पुष्पामवराळी, मत्तापवराळी, कल्याणवराळी, कुरंग,
सौदामिनी, वैजयंती, इंस, कोकिल, सुरालय, अर्जुन, ऐरावत,
कंकण, रत्नावली, कल्पतरु, सोरठी, मारु, कुसुव, चक्रप, सिंदरव,
मंजुषोषा, शिष्याहृभा, मनोहर.

इति रागलक्षणानि ।

स्तूतेर्विषयतां शान्त उपेक्षाद्वर्णं यदि ।
 याति तत्र प्रसंग्या हि संगतिः शास्त्रसंमतः ॥
 तत्संगत्या कृतान्यत्र रागाणां लक्षणानि वै ।
 प्रमत्तवचना लोभे न दोषाय भवेद्विद ॥
 मध्यस्थाष्टश्रुती मोक्षी समी पूर्वोत्तरी सदा ।
 मध्यस्थाष्टश्रुती मोक्षी सप्तश्रुत्तरपथिनी ॥
 सप्तो पूर्वोत्तरी द्वेषी मध्यस्थाष्टश्रुती ।
 कीमलास्यौ रिधी स्यातां मध्यस्थाष्टश्रुती ॥
 गनी शुद्धाविधी तीस्तो मध्यस्थाष्टश्रुती ।
 तीर्था गनी च त्रिद्वेषी मध्यस्थाष्टश्रुती ॥
 वर्तीव्रतरसंज्ञस्य कीमलवरदर्पितस्य च ।
 द्वादशश्रुतयो मध्ये द्वेषा कथमविषयणीः ॥
 भुक्तेकादशकी मध्ये द्वेषी वंनपरिस्वरी ॥
 कीमलाविषयस्यापि शुद्धसाधारसंज्ञिनः ।
 श्रुतीरेकादशोपाधुर्मध्ये लक्षणकीविदाः ॥
 शुद्धतीर्था सप्तो द्वेषी मध्यस्थाष्टश्रुती ।
 निषादमध्यमी द्वेषी मध्यस्थाष्टश्रुती ।
 त्रयोदशश्रुती मध्ये तीव्रताव्रतरी निमी ।
 समानश्रुतिकानां च शुद्धानां च परस्परम् ।
 समानश्रुतिज्ञानां च विहृतानां परस्परम् ॥
 द्वन्द्वश्रुतिभिर्मध्ये स्ववधानं भवेदिति ।
 उक्तशेषस्वरान्तर्गतमध्यस्थाष्टश्रुतीन् जगुः ॥
 समानश्रुतिकान् शुद्धान् विहृतान्वापि कीविदाः ।
 सप्तभिर्नैवभिर्वापि श्रुतिभिः प्राप्तमध्यस्थान् ॥

निषयश्रुतिकान् हृद्धान् विह्वलान् कोपिदा जगुः ।
 मध्यमे मेरुसंस्योऽस्मिन् मध्यमग्रामसंभवः ।
 यदा तदैव तास्त्रिभ्यः धृतीर्याति स पंचमः ॥
 निषादे त्रिभ्रुतिं तत्र वृषुर्लक्षणकोपिदाः ।
 अन्येऽपि भ्रुतिभिर्बुक्ताः सशामस्वस्वरा एव ॥
 रिमैर्षैकश्रुतिं वाच्यं यदा नो मेरुगो भवेत् ।
 गांधारग्राम आख्यातस्त्रिभ्रुतिः श्रुतिभिः परे ॥
 मध्यास्तनसुक्ताः स्युः पद्मोऽपि तिस्रिभिर्युतः ।
 चतुःश्रुतिनिषादोऽबहुतश्रुतिर्षतो यतः ।
 ऋषभो द्विभ्रुतिर्द्वयो गांधारेण इतश्चुतिः ।
 गांधारमध्यमग्रामी यदि भ्रांत्वा मकरिपयै ।
 तर्हि क्लृप्तं शोक्तमर्थांगीकारवाचतः ॥
 पद्मग्रामान्धवासिद्धेः फलाभावात्पनस्तयोः ।
 इतश्चान् स्वयमप्याह ननीं ग्रामी मताविति ॥
 श्रुतयो द्वादशैवान् स्वरस्थाननयोदिकाः ।
 तयोक्ता वारिताः सर्वास्वरस्थाननयादिभ्येत् ॥
 न श्रुतिस्वस्वरोत्पन्नमस्तारवाजमेकजान् ।
 युक्तोद्ग्रहयुजो रामान् कल्पयन्तु मनस्विनः ॥
 संवादिनीं न वेदुक्तस्वानगां हृद्कोमलीं ।
 शौं यकार्षयवाभ्यां हि कार्यो न्यूनीं विचक्षणैः ॥
 भरतादिमुनीन्द्राणामभिवाचयिदा मया ।
 लक्षणानि कृतान्वस्मिन्पुरिसंमोदसिद्धये ॥
 नव त्रयोदशाप्यन्ये श्रुतीर्मध्यव्यवस्थिताः ।
 आहूः संवादिनीं क्षेत्रविचक्षणानसंभवाः ॥
 चतुर्भिस्तौ सरीयोक्तौ ननीद्वाभ्यां व्यवस्थितौ ।
 चतुर्भिः कथं युक्ता एव श्रुतिविनिर्णयः ॥

अन्याश्च विकृतान् कुर्यात् श्रुतिभेदाविभागतः ।

वत्पञ्चमानसिद्धार्थं शान्दबोधपदुर्भवेत् ॥

एवं बोधयपञ्चज्ञानभेदसमुद्भवाः ।

अनन्ता अपि रागाः स्युर्मनकोद्ग्राह्यभेदतः ॥

इति श्री श्रीनिवासकृत रागनृत्यविबोधः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीनिवासर्षद्विपरिचितः

रागतत्त्वविबोधः ।

—०+०+०—

एतत्पुस्तकम्

मुम्बयसर्जनशर्षद्विपरिचितदत्तात्रेयकेसवज्जोश्रीपरिचितेन

कथामति संशोधितम् ।

तच्च

भालचन्द्रशर्मणा

शर्षद्विपरिचितसंशोधनसुप्रसिद्धे मुद्राक्षरेरिचयिता

साक्षात्सर्षदीपितम् ।

—
सं. १८७७ - २००० - १९१८—
(सर्वप्रथमः स्थापकीकृतः)

अथ ग्रन्थस्य मुद्रणे यद्भवमेतित्तं तत्सकलमपि
 श्रीमन्महोदयराजराजमहाशयैः 'सर के. नरसिंह-
 राज नडिवार जी. सी. आय्. ई.'
 इति लक्षणांकितैः परमो-
 दात्तचरितैरदायि ।

Printed at the Arya-Bhasha Press, Poona, City,
 by Anant Vinayak Patvardhan,

AND

Published by Kshatendra Sitaram Sakthambkar, M. A. & L. B.,
 at 2 Malabar Hill, Bombay.

प्रस्तावना.

आपसंगीतसंस्कृतग्रंथकारसंघे श्रीनिवासपरिचयार्थे नांव स्फारसे ऐकल्यांत येत नाही; याचा राजतत्त्वविधीय हा एकच ग्रंथ सध्या उपलब्ध आहे.

ग्रंथकाराने या ग्रंथांत आरली व आपल्या वाङ्मयवैलक्ष्याची माहिती, तसेच आपले शास्त्रिकत्व, आपले भाष्यवृत्ते यांतवशाचा उल्लेख कोठेही केला नाही; त्यामुळे हा ग्रंथकार कोणा काळा व तो कोठे राहिले पावता याबद्दल थान कोटीच साधनां येत नाही.

त्याचा हा ग्रंथ म्हणजे अहोबलपंडिताच्या संगीतधारिणात ग्रंथातील सर व शब्दस्वरूपाची संकलितभाष्येच आहे असे म्हटल्यास फारसे याचे होईलचें वाटत नाही.

अहोबलपंडित हा सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ज्ञाना अद्यया हे अनुमान न्यायनया नृत्यपालकन निवृत्त राहता, तेव्हा सद्गर श्रीनिवास पंडित हा सतराव्या शतकाच्या उतरार्धात ज्ञाना असे मानणे फारसे चुकीचे होणार नाही.

श्रुतिस्वरांची अविनता स्पष्टपणे सांगणे, शुद्ध व विकृत मिळून हादरा स्वरांची स्थाने वारिन्ना हांनिने नमुद करणे वरिे पारिजात-काव्याच्या विशेष शैलीचा उल्लेख ह्या ग्रंथकाराने प्रमुक्तपणे करून पारिजातकाराने राव काहीं न्याच्या शब्दाने व काहीं आरुवा शब्दाने नमुद केले आहेत. श्रीनिवासाने वारिन्ना हांनिशास्त्राने ज्ञान अद्ययाचे स्थाने हेने असे त्याच्या ग्रंथावकून सहज दिसून येते; उदाहरणार्थ—पारिजाततील गीरी राजाने लक्षण व सद्गर ग्रंथातील गीरी राजाने लक्षण हीं नादून वाटिलीं असतां आरुवाच्या नृत्यपयान्ची लक्षणा सहजीं दळून पेरिल.

मारिजानांत उद्‌घाह, रक्षाची, संचारी व मृत्कामी असे भाग फुलून स्वरविस्तार लाहिले आहेत. तेच धंधकाराने वेधे उतरून घेतले आहेत; पण पाचकांस त्यांचा विशेषता उपचोव होण्यास नाही म्हणून ते कर्न न वेळां नुसता स्पर्शही उद्‌घाह हा भाग दिला आहे. धाम व एर यांविषयी याने आपले बल रचत नमूद केले आहे; व तसेच मारिजातकाराची भाषा जेथे संक्षिप्त होवी ती भाषा लहाने भाषांचा भाषेने रचत करून दाखविलेला आहे हे त्याच्या सुद्धररथानांकडे पाहिले असता सहज दिसून येईल.

एकंदरिणि हा यथ उचररथहति समनून धेमाराम बरान उपचोवी होईल असे आमचे मत आहे.

सुद्धर रथधानी हस्तालिखितमत आमचे दिव डॉ. वि. सी. सुद्धरमकर, एम्. ए., पीएच्. सी. यांनी मिळवून दिन्नामदल आन्धी त्यांचे फार-आचारी आहेत.

पुणे
ता. २२/१/१८

}

ध. इनाजिय केझव जोशी.

रागतत्त्वविबोधः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मत्वा लक्ष्मीपतिं देवं भरताविमुनीनपि ।
 रागतत्त्वविबोधाय वक्ष्ये संगीतलक्षणम् ॥ १ ॥
 सकलाः सकला विद्याः श्रीनिवासो विभाष्य च ।
 कलास्त्वस्य गानस्य तत्त्वतो लक्षणं मुने ॥ २ ॥
 शृङ्खलाविशेषाभ्यां गानं चेदुपबृंहितम् ।
 तदा संगीतमित्याहुर्लक्ष्यलक्षणकोविदाः ॥ ३ ॥
 गीतवादिनद्वयानां वयमादम्बंगता चपेत् ।
 गानं केवलमप्याहुः संगीतं लक्षणवेदिनः ॥ ४ ॥
 गानोपयोगिनां वाचदुदेशः क्रियतेऽपुना ।
 अनिष्टाननुर्ध्वीष्टसाधनत्वे विधेकतः ॥ ५ ॥
 मयर्त्तने जनाः सर्वे इति शास्त्रविनिधयः ।
 यद्गानिष्टानुर्ध्वीष्टसाधनत्वविनेकिनाम् ॥ ६ ॥
 कथं भवेत्सिद्धित्वात् महत्तिर्मानकर्मणि ।
 महत्पन्थे मया वेदाः पूर्वपक्षार्थसिद्धये ॥ ७ ॥

तस्माद्वाचनं शिवः वामयन्ते कामुका एनं शिवोचन्ति ।
 तस्माद्वाचनस्य मयस्य न प्रतिशुभम् । यत्प्रतिशुभीयात् ।
 समबलं प्रतिशुभीयात् । इति गानविषयमतिपादकश्रुतयः ॥
 तथा विषेष सिद्धतात्पार्थ सुग्वयेऽपुना । अपवापि तस्मात्
 श्रीराष्ट्रं कामति।योऽभ्येन जायते । वादन्ती वीणा गायिनी

गायतः शिवा वा एतदूर्ध्वं पट्टीणा । शिवमेवास्मिस्तद्वृतः ।
 यदा सक्तु वै पुरुषः । शिवमभुते बीणास्मै वायते , तदाहुः ।
 यदुभौ ब्राह्मणौ वायेताम् । मन्त्रहृत्कास्माधीस्मात् न वै ब्राह्मणो
 धीरवते इति । ब्राह्मणोऽन्यो वायेत् । राजन्वोऽन्यः । ब्रह्म
 वै ब्राह्मणः । धर्मो राजन्वः । तथा इत्य ब्रह्मणा च धमेन
 चोभयतः परिपुष्टीता भवति । तदाहुः । यदुभौ दिवा गाये-
 ताम् । अवास्माद्गार्हं कथ्येत् । न वै ब्राह्मणे गार्हं रथेत् । इति ।
 यदा सक्तु वै राजा काश्यते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा
 ब्राह्मणो वायेत् । नक्तं राजन्वः । ब्रह्मणो वै रूपमहः ।
 सप्तियस्य राशिः । तथा इत्य ब्रह्मणा च धमेन चोभयतो
 गार्हं परिपुष्टीतं भवति । इत्यददाह इत्यथयथा इत्यथचत इति ।
 ब्राह्मणो वायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य इष्टापूर्तेनैवेनं स
 समर्धयति । इत्यग्निना इत्ययुध्यथा इत्यहुं संश्रामवर्धयति
 राजन्वःपुर्व्वं वै राजन्वस्य । पुर्व्वेनैवेनं समर्धयति । अहृत्ता
 वा एतस्पर्धेव इत्याहुः । योऽभ्यमेधेन वयत इति । तिस्रोऽन्यो
 गायति । तिस्रोऽन्यः परसंपद्यते । पृ वा कलवः । कवूनेपास्मै
 फल्पयतः ताभ्यां संस्थाभ्यां अनोपुतोश्च शते च ददाति । यतायुः
 पुरुषेन्द्रियः । आपुष्ये वैन्द्रिय मतिष्ठति । इति श्रुतयः ।

बीणावादनतस्वशः क्षुदिजातिविशारदः ।

तालश्रावपासेन मोक्षकार्यं निगच्छति ॥ ८ ॥

इति ब्राह्मणव्यस्यस्मृतिः ।

शृम्भन् शुभद्रामि रथांगशोधे—

जन्म्यानि कर्माणि च याति शोके ।

नीतानि नामानि तदर्थकानि

गायन् विलज्ज्यो विचरेदसंनः ॥ ९ ॥

नार्हं यसाभि वैकुंठे योयिनां हृदये रचौ ।

मन्त्रहृत्ता त्वम त्वायन्ति त्वम तिष्ठामि नारद ॥ १० ॥

इति भागवतादिवचनानि ।

असह्यन्तपराः सर्वो निदासत वैदिका मताः ।
 ईश्वरो गीयते परमै तद्दानं वेदेषोचितम् ॥ ११ ॥
 संगीतं व्यनिसंप्रुतिः श्रुतयो जातयस्तथा ।
 ह्रुदाः स्वरा विकाराधाः स्वरस्थानानि सर्वेषु ॥ १२ ॥
 संवादादि स्वराणां च भेदा ग्रामस्य लक्षणम् ।
 मूर्च्छना लक्षणं चापि गमकाणां च लक्षणम् ॥ १३ ॥
 रागमेत्याश्च सर्वेषु संपूर्णात्वादिभेदिनः ।
 तान्मेलयधराणां भेदकारणलक्षणम् ॥ १४ ॥
 गानाः उद्ग्रहभूताश्च स्थायी गानाः गुणिर्मलाः ।
 संनदधीतानकश्चनं समाप्तियोक्तं तथा ॥ १५ ॥
 गुणार्थमथ वस्तुनि श्लेषैर्विमन्कयित्तानि हि ।
 आनुर्वेदेन संमोक्षा योनशस्त्रेषु चोदिता ॥ १६ ॥
 पिंडसंस्था मया नोक्ता विद्वेषपणताभिया ।
 नाभिहृत्कण्ठमूर्धोरुवस्थानोत्पन्नो ध्वनिर्मतः ॥ १७ ॥
 निःसृष्ट्वास्तु नादीस्तु नाऽप्यस्तिर्यङ्मसम्बन्धिताः ।
 ह्यधिक्य निःशक्तिस्ताभ्यः श्रुतयस्तत्समा मताः ॥ १८ ॥
 जातयन्नात्र पंच स्युर्वैश्वमानाभिधापुताः ।
 स्वरभ्याः श्रुतयोऽभिधाः आयत्तत्वेन हेतुना ॥ १९ ॥
 अहिङ्कृतलयमत्र व्यवहारोऽपि सुगम्ये ।
 लामाभिभ्रुतिनामानि श्रुते सिद्धोक्तमार्गतः ॥ २० ॥
 अथ दीप्ता च गीत्राणां कुसुहृत्वां तथायता ।
 संदायां च मृदुल्लेषा मध्या लंदीवतीभिता ॥ २१ ॥
 कल्या च द्यावत्पां मध्या सा रजनी सूया ।
 रत्निकायां भवेत्तातिर्दुसंज्ञा ततः परम् ॥ २२ ॥
 रीयां दीप्ता च शोभायामायतारुया मकीर्तिका ।
 यजिकायां तु-दीप्ता स्यात् मस्रारिण्यां तथायत् ॥ २३ ॥

पीत्वां श्रुत्वां सूदुः मोक्ता मध्या सा मार्जनीश्रिता ।
 त्रित्यामुक्ता सूदुर्जातिर्मध्या रक्ता सपाश्रिता ॥ २४ ॥
 संदीपिन्वां तथा श्रुत्यामायता जातिरीरिता ।
 आस्तापिन्वां तथा श्रुत्वां करुणाजातिरुच्यते ॥ २५ ॥
 पदत्वां करुणा तेषा रीक्षिद्यामायता निभता ।
 रम्भां मध्याश्रिता जातिरिनिश्रुतिनिश्रयः ॥ २६ ॥
 उश्रायां च भवेदीता मध्या तां शोभिन्नी श्रिता ।
 इक्षुशीरजातं यदुन्वापुर्यं नोच्यते जनिः ॥ २७ ॥
 तद्वत् श्रुतिगता जातिर्वीषा फां वा वदिष्यति ।
 श्रोत्रमत्स्यसिद्धास्ता भिन्नश्रुतिसमाश्रिताः ॥ २८ ॥
 परस्वरं स्वनादव्यं जातयः सङ्घपाश्रिताः ।
 अघांतरभिदा युक्ता जातिभेदेष शोभिताः ॥ २९ ॥
 स्वस्त्वाने क्रियाभेदवैचित्र्यं जायते यद् ।
 जातिभेदे सम्बन्धात् यत्रशौर्यं वनीषिभिः ॥ ३० ॥

इति श्रुतिजातिविधेयः ।

षट्श्रुतिसमायुक्ताः स्वराः स्युः सपशाभिधाः ।
 गनी श्रुतिद्वयोपेतां रिषां त्रिश्रुतिर्वा मर्त्य ॥ ३१ ॥
 स्वयौ रंजयति स्वान्तं यः स नादः स्वरो मलः ।
 निषादवैभगाधारपहजमध्यमवैभगाः ॥ ३२ ॥
 पंचमधेत्यमी सप्त तंत्री वैद्वीत्यिताः स्वराः ।
 इत्यादीनि च नादानि स्वराणांमुदितानि हि ॥ ३३ ॥
 वीणावाते स्वराः तंउत्तमधपन्ति तुस्वमदाः ।
 शिखादिध्वनिसंघास्ते तेषां मध्ये पररपरम् ॥ ३४ ॥
 पहजादित्त्वमुपेताः स्युरिति भाषो मयोदितः ॥

अथ स्वरस्थानलक्षणम् ।

अथ सुन्दरस्वराः ।

स्वरस्य हेतुभूताया वीणायाश्चाक्षुषत्वतः ।
 तत्र स्वरविषीकार्ये स्थानलक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥
 कूर्वात्वयोश्च मेरुोश्च मध्ये तारकसाः स्थिताः ।
 तदर्थेत्वातितादस्य सस्वरस्य विश्विर्भवेत् ॥ ३६ ॥
 मध्यस्थानादिमपद्ममारभ्यात्तारचद्मजम् ।
 सूर्ध कूर्वाचदर्थे तु स्वरं मध्यममाचरेत् ॥ ३७ ॥
 भागत्रयसमायुक्तं तत्सूर्ध कारितं भवेत् ।
 पूर्वभागद्वयात्प्रे स्वापनीयोश्च पंचमः ॥ ३८ ॥
 पद्मपंचममध्ये तु गांधारस्थानमाचरेत् ॥
 पद्मपंचममं सूत्रमंशत्रयसमन्वितम् ।
 तर्वांशद्वयसंपाणात् पूर्वभागे तु रिर्भवेत् ॥ ३९ ॥
 पंचमोत्तरपद्मजालमध्ये धैवतमाचरेत् ॥
 वसयोर्मध्यभागे स्वात् भागत्रयसमन्विते ।
 पूर्वभागद्वयं स्पष्टत्वा निपातो राजते स्वरः ॥ ४० ॥

एते सुन्दरस्वराः ।

अथ विकृतस्वराः ।

भागत्रयोदिते मध्ये मेरोर्धोपसंज्ञिकात् ।
 भागद्वयोत्तरं मेरोः कूर्वात् कोमलरिस्वरम् ॥ ४१ ॥
 मेरुर्ध्वत्रयोर्मध्ये तीव्रगांधारमाचरेत् ॥
 भागत्रयविक्षिप्तेऽस्मिन् तीव्रगांधारपद्मयोः ।
 पूर्वभागोत्तरं मध्ये सं तीव्रतरमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 भागत्रयान्विते मध्ये पंचमोत्तरपद्मयोः ।
 कोमलो धैवतः स्वाप्यः पूर्वभागे विचेष्टाभिः ॥ ४३ ॥

कपैव धसयोर्ध्वे भङ्गप्रथममन्विते ।
पूर्वभङ्गाद्वादर्ध्वे विपादं तीव्रमाचरेत् ॥ ४४ ॥

कपमः शुद्ध एवासी पूर्वगांधार इष्यते ।
गांधारः शुद्ध एवासी रिस्तीव्रतर इष्यते ॥ ४५ ॥
अतितीव्रतमो गः स्थान्यध्वमः शुद्ध एव हि ।
पंचतः शुद्ध एवासी विपादः पूर्वसंज्ञकः ॥ ४६ ॥
निषादः शुद्ध एवासी धसीव्रतर इष्यते ॥

इति विहङ्गव्यवहारः ।

इति स्वरस्थानलक्षणम् ।

स्वरज्ञानविहीनेभ्यो मार्गोऽयं दर्शितो यथा ।
स्वरसंवादिना ज्ञानं स्वरस्थापनकारणम् ॥ ४७ ॥
यतः संवादिनां तेषां ततो स्रक्ष्य यथोच्यते ।
द्वादशभक्तिभिस्तौ स्युरशुभिः समवादिषाः ॥ ४८ ॥
ध्ववधानमिला यस्मात्परमत्संवादिनाः स्मृताः ।
अमात्यः स्यात्सु संवादी वादी राजसमो मतः ॥ ४९ ॥
भृत्पतुस्योऽनुवादी स्याद्दिवादी शशुपज्जनेत् ।
वादी राजन्ययोगः रघोरमयोगे वभृत्त्वतः ॥ ५० ॥
अमात्याः स्युः स्वरा रक्तिकारणावितानवधिषाः ।
परोपनीविहेतुत्वं रक्तिं प्रति संभृत्यवत् ॥ ५१ ॥
रक्तिभिच्छेदकारित्वाद्दिवाद्दित्वं स्वरो मतः ॥

इति वाद्याविलक्षणम् ।

स्वरः स्पोचरयामी चेत्तीव्रादिवचनोदितः ।
स्वरोऽग्निभृतिं याति तीव्रसंज्ञां ययात्वयम् ॥ ५२ ॥
स्वरोऽग्निभृती याति तदा तीव्रतरौ भवेत् ।
स्वरोऽग्निभृतीर्वाति तदा तीव्रतमो मतः ॥ ५३ ॥

चतस्रः श्रुतानि गणितानिद्विधाः आर्षेयं स्वराः ।
 अतिगीयन्मथिति आर्षेयानि विदोः सन्तुः ॥ ५४ ॥
 स्वराः पञ्चाभिरस्येर् अर्षेयानिद्विगणितः ।
 एकः श्रुतिपरित्यागात्स्वराः पञ्चैकैर्द्विगणितः ॥ ५५ ॥
 श्रुतिद्वयपरित्यागात् पूर्वैश्चैव सप्तैवे ॥

इति स्वराणांशास्कारः ।

गौधारमन्वमद्याः अपप्रयोगप्रती कर्ता ॥
 आरोहश्चावरोहाभ्यां स्वरा ये अतिगणितः ।
 सूक्तिताः सन्तुः कर्षणेषां पञ्चैकैर्द्विगणितः ॥ ५६ ॥
 आरोहश्चावरोहः सप्तैकैर्द्विगणितः सन्तुः ।
 तां सूक्तितां तदा क्लेश आर्षेयभाष्यनां स्वराः ॥ ५७ ॥
 सप्तैकैरुपायुनास्वराः सप्तैकैर्द्विगणितः कुर्वते ।
 तत्र सूक्ष्मैश्चैव सप्तैकैर्द्विगणितः ॥ ५८ ॥
 द्वितीया रजनी शोका निपादस्वरादूर्ध्वं ॥
 धैवतादिस्वरोद्धृता सुविषयानि स्वराः ॥ ५९ ॥
 चतुर्थी शृङ्गशृङ्गा स्वराणां स्वरादिस्वरोद्धृता ।
 मत्सर्पायाकुनास्वराः सा रजनी सप्तैकैर्द्विगणितः ॥ ६० ॥
 अथर्षांशुपुष्पस्य सप्तैकैर्द्विगणितः स्वराः ।
 शृङ्गभादिस्वरोद्धृता स्वराणां स्वरादिस्वरोद्धृता ॥ ६१ ॥
 आरोहश्चावरोहः त्रिधा निद्विगणितः ।
 पादश्रीशुभरीत्वान् सप्तैकैर्द्विगणितः स्वराः ॥ ६२ ॥
 मध्यपद्मं सप्तैकैर्द्विगणितः स्वराः ।
 पूर्वैकैश्चैव स्वराणां सप्तैकैर्द्विगणितः ॥ ६३ ॥
 तश्चावरोहसुभरी स्वराः सप्तैकैर्द्विगणितः ।
 स्वराणां द्विगणितः स्वराणां सप्तैकैर्द्विगणितः ॥ ६४ ॥

इति पत्वा न ते मोक्षा अन्यर्षभोदित्वा यतः ।
 गौरवादेवमेवादिर्नीतनं न कृतं मया ॥ ६५ ॥
 इति कामसूत्रप्रथमस्कन्धम् ।

अथ गमकाः ।

किञ्चानि शेषमन्यो यस्तद्धर्मो गमको भवेत् ।
 गममन्ति हि तत्र किं नस्यात्ते गमना मताः ॥ ६६ ॥
 दक्षिणागुणिलसंस्कृतस्यैतन्म्योऽतिभिधलः ।
 केषादिरहितस्येन स्वरः कैवलयमसृते ॥ ६७ ॥
 स्वरो हुंशब्दसाहचयात् हुंकुलः परिकीर्तितः ।
 स्फास्यनस्थानभित्तानाज्ञासमध्ययहुस्वरः ॥ ६८ ॥
 गुनरश्मे समुद्भूतोऽप्येकारस्फास्यनसंभवः ।
 शारीरोऽपि स हुंशब्दो हुरुपरते चिदुक्तं भवेत् ॥ ६९ ॥
 उच्चरन्स्थानसंज्ञालोऽप्यथो गच्छति पः स्वरः ।
 अथः कुनः समुद्भूतोऽज्ञासमध्यगतस्वरः ॥ ७० ॥
 ष्फास्यस्यनसंभूतधापितस्वर उच्यते ।
 च्यवनं व्यावते चमपावासाचेच्यपाविता मताः ॥ ७१ ॥
 शारीरोऽपि सविज्ञेयो कर्त्तव्येऽप्यनीऽश्वः ।
 ष्फासास्फास्यनादेव सर्वे ते शीविता यदा ॥ ७२ ॥
 स्वरो नष्टावभिव्याप्य तद्वीच्यर्षणमुच्यते ।
 अवचर्षमप्येवं हेवं लक्ष्मविचक्षणैः ॥ ७३ ॥
 विकर्षणं तदेव स्यात् स्वस्थानेऽथो विदुष्यते ।
 स्वरस्याभिभवं मैत्र्यर्षगुलवाहुर्मनीषिणः ॥ ७४ ॥
 इतिवृत्तार्हतास्यः स्यात्तर्षयान्त्वर्षनामवाः ।
 हताहत इति स्यात्तो इत्येकत्रस्वरद्वयम् ॥ ७५ ॥
 हतो काराहताकपोऽपि गमकोऽप्यर्षभोभितः ।
 यतुर्षाशोऽप्यरेभ्योऽसौ द्रुतस्य तिरिपो भवेत् ॥ ७६ ॥

भुतिपालविभागेन श्वं बहुविधा मदाः ।
 एकत्र बन्वने यस्तु द्विवारं स द्विराहतः ॥ ७७ ॥
 आरोहणाचरोहाभ्यां द्विधा स परिकीर्तितः ।
 स्वरद्वयमभिव्याप्य यामहस्तांगुलिक्रिया ॥ ७८ ॥
 भवेदूर्ध्वमधो याति तज्जो बालुव्याहृतः ।
 स्वरत्रयमभिव्याप्य तुदाह्लुः पूर्ववद्भवेत् ॥ ७९ ॥
 यत्रैकहननादूर्ध्वं तत्रैवानाहताः स्वराः ।
 शान्तसंज्ञायुतास्ते स्युः स्फुरिताः सूरिनिर्भयः ॥ ८० ॥
 ह्रस्विकस्पर्शकदेशित्यान्मुदा न पृथगुच्यते ।
 यत्रे यत्वा निहचोऽसौ पुनः स्वस्थान उच्यते ॥ ८१ ॥
 यथाह्रस्वा निहचोऽसौ अह्रस्वस्थानसंस्पृशः ।
 एवं लक्षणसंज्ञुक्ता ममका बहवो मताः ॥ ८२ ॥
 न ते मयोदिता प्रंपविस्तरातिभिषाऽप्युना ॥

इति ममकाः ॥

अथ मेललक्षणम् ।

मेलः स्वरसमूहः स्याद्रागान्ध्वजनशक्तिवान् ।
 त्रिहोदारभवेवात्र समुदायः मकीर्तितः ॥ ८३ ॥
 शुद्धैः स्वरैः समस्तैर्षो जुक्तः संपूर्णशब्दभाक् ।
 बद्धिः पादव इत्युक्तः स्वरैः पंचभिरीहृतः ॥ ८४ ॥
 एवं मेलस्त्रिधा प्रोक्तो विकृतैश्च स्वरैरिह ।
 शुद्धसंपूर्णमेलस्य भेद एक उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तत्रैकैकस्वरत्वागात् पादवः पदविधौ मलः ।
 पंचाधिकदशत्वं हि स्वरद्वयविधौ गतः ॥ ८६ ॥

इति मेललक्षणम् ।

पादवेषु च पूर्णेषु मेलेषु सकलेषु च ।

आरोहे चाचरोहे च स्वरत्वागसमन्विताः ॥ ८७ ॥

मूर्च्छनाभेदसंपत्ता समकारिण्यवस्थया ।
 व्यवस्थिताः ध्रुवित्स्थानपोष्यगतिभिदायुजः ॥ ८८ ॥
 रागा भण्डमिताः मोक्षा लक्ष्यलक्षणकोविदैः ॥
 युगपद्दृश्याभिरिच्छाः स्वरवारीरुद्रया यदि ।
 न तथा रंजकास्ते सुस्तयाप्यत्र मनोदिवाः ॥ ८९ ॥

इत्येकैकयाहवसंभूमितिलेषु रागाणाद्रूपकथनम् ॥

अथ शुद्धस्वरैरेव शुद्धैरे विहृत्तैरपि ।
 निर्मिता विहृत्तैरेव तेषां लक्षणमुच्यते ॥ ९० ॥
 आदाबुद्धसूत्रते येन स गानोद्ग्राहसंज्ञकः ।
 आर्षेयमोक्षाभिव्यक्ताने यत्र मन्त्रायते ॥ ९१ ॥
 स्थायी तानः स विज्ञेयो लक्ष्यलक्षणकोविदैः ।
 सर्वारी स तु विज्ञेयः स्थाय्यारोहविभिधितः ॥ ९२ ॥
 यत्र रागस्य विश्रानिः समाप्तिषो लको द्वि सः ॥

अथ रागलक्षणाणि ।

शुद्धमेलोद्भवः शुष्णो र्ध्वतादिकमूर्च्छनः ।
 आरोहे गानिवर्त्यः स्यात् रागः संधवनामकः ॥

प्रसरि यम गरित निधयस ॥ इत्सुद्ग्राहः ॥
 यसरि मन्त्रगरि पण्य मगरि निधययगरिरिग
 रिसनिध यस ॥ इति स्थायी ॥ यसरित्स
 मन्त्रययसा मन्तरिरिगरिस निधययमय यमयसा
 गरिस रिसमगरिरिपण्य मगरि
 यमगरि यगरिगरिस रिस निध यसरस ॥

इति संचारी ॥ आत्मधसा । रिमपनि धप मप
धम पमपमपरि । गारिगारिसरी सनीधधसा ।

॥ इति मुक्तायी ॥

इति सैय्यः ॥ १ ॥

गीळांवरी तु संपूर्णा पहलपूर्वकपूर्वना ।

सुद्धमेले समुद्धता बहुकंपमनोहरा ॥

सरिगमधधनिसा । निधपधपरिसा ॥ इतिमुद्गाहः ॥
गमनपरि । मधरि ग ग वा रिगरीसरिस । ससधपमरूप
मपधनिधप धपधनिसा निधपधप धनिधप मपधनिमागन
रिरिसरिस ॥ इति स्यायी ॥ ससरिग मरूप निधनिधनि
निधनसतनिध । निधधप । धधधपम । पपमता मधरिम ।
गरिनसरिस ॥ इति संचारी ॥ ससधपमप धनिसा गारिसिगा
रिसनिधपमा । पमपमा । गारिसा रिसा ॥ इति मुक्तायी ॥

इति गीळांवरी ॥ २ ॥

भारोहे रिधहीना स्वात्पूर्णा सुद्धस्वरिद्धता ।

गांधारस्वरपूर्णा स्वात् धनाधीमधमनांसा ॥

गमपधनील गरीसा निधपमाता गमपध गमपरिसा ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति संपूर्णधनायीः ॥ ३ ॥

अथ तु धहीना सा रिधहीनापि सा मता ।

गमपधनिसा रिपमनमगध निधमन गमपरिसा । गमप
धम गरिस गरिस रिस । धनिस गरिस रिस निस ।

॥ इत्युद्गाहः ॥

इति धादधधनायीः ॥ ४ ॥

गमपधनिस सनिधम । धमपधमपमस । धनिस धसानिसधनि
सस । धमपधम वा सधमन । ससस निसस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति धीदुधधनायीः ॥ ५ ॥

रिदीना मालवधीः स्यात्तद्वृद्धशैलस्वरोद्भवा ।

मध्यमादिस्वरोद्भाहा भांशुजुक्तान्त्यपा स्मृत्य ॥

वधमशानिसा । पधम निमित्त सक्षगत निनि धप धप
ममपा मवागसा ॥ इत्युद्भाहः ॥

इति मालवधीः ॥ ६ ॥

गहीनो रक्तदंभः स्यात् आरोहे निरुच्योक्तिः ।

अपरोहे धवर्जः स्यात् पद्मपूर्वकसूर्जनः ॥

सुरिमपधस सनिपधरिस ॥ इत्युद्भाहः ॥

इति रक्तदंभः ॥ ७ ॥

मोक्षितः योद्धदासः स्यद्धांधारादिकसूर्जनः ।

अवरोहे धवर्जः स्यात् पादवः परिधीविलः ॥

गधधनिस रिगनिस निध नपधरिस ॥ इत्युद्भाहः ॥

इति योद्धदासः ॥ ८ ॥

पद्मजदिमूर्जनांजलः यसाधः पंचमोद्धितः ।

सनिधमधनिस निधमधरिस ॥ इत्युद्भाहः ॥

इति यसाधः ॥ ९ ॥

गधपर्जा मध्यमादिर्मध्यमादिकसूर्जना ।

मपनिस रिसरिस निसनिध मधनिधम धमरिध रिस ।

॥ इत्युद्भाहः ॥

इति गधपर्जादिः ॥ १० ॥

रिषा मुक्तः सोमलेन मेघनादस्तु पादवः ।

सस्वरादिस्वरांत्यो धवर्जोऽपि रिगांशुकः ॥

परिध धधनिध सनिधप नगधरिस ॥ इत्युद्भाहः ॥

इति मेघनादः ॥ ११ ॥

पद्मपूर्वा तु मोदी स्यात् पयोक्तो कोमली रिषी ।
 धैर्यताल्पस्वरो न्यासो गांधारोऽप्य इतीरितः ॥
 सरिगमपधनिस । सनिधपमगरिस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति लोडी ॥ १२ ॥

छायालोडी तथैव स्वाच्छिवाभ्यां रक्षिता सदा ।
 सरिगम धसधम नरिस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति छायालोडी ॥ १३ ॥

मद्वादिमूर्च्छनायुक्ता भैरवी स्याद्दकोमला ।
 सरिगमपधनिस । निधपमगरिस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति भैरवी ॥ १४ ॥

चंद्रागो मूर्ध्वः स्याद्भ्रतः कोमलधैर्यतः ।
 ममपधनिस । सनिधपमगरिस निध ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति चंद्रागादः ॥ १५ ॥

रिःकोमला गनीजाया कोमलीकृतधैर्यता ।
 नितीत्रिणापि संपुक्ता वराटीधैर्यकादिका ॥
 यधनिस रिममपं यमरिस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति वराटिका ॥ १६ ॥

शंखावती पद्मिना स्यात्कोमलीकृतधैर्यता ।
 गांधारमूर्च्छनायुक्ता रिणा त्यक्तावरोक्षिता ॥
 गमपधनिस रिस निधमममगमस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति शंखावती ॥ १७ ॥

धकोमला नितीजाया पद्मपूर्वकमूर्च्छना ।
 धमयोः कंससंयुक्ता सप्तशानीरिका मता ॥
 सरिगमपधनिस । सनिधपमगरिस ॥ इत्युद्गाहः ॥

इति भान्नीरिका ॥ १८ ॥

रघनीमूर्च्छनाद्युक्ता रिक्तोमलापकोमला ।

गर्वाद्या सा नितीया च गौरीन्धंशस्वर्य कता ।

आरोहे यदि गांधारी मध्यमावधिमूर्च्छना ॥

रिपपनिस्त निषपस गरिषस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति गौरी ॥ १९ ॥

मस्तु तीव्रतरो यस्मिन् गनी तीव्रानितीरिती ।

गांधारीद्दशाहस्वपामे मन्पारोहे न विहृतः ॥

गपपस गरिस सनिषप पपस मगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति कल्पव्याः ॥ २० ॥

रिक्तोमला गर्वाद्या या मतीवतरसंयुता ।

पकोमला नितीया च स्याता रामकरीति सा ।

आरोहे मनिवन्धा स्यात्तत्रांशा धैवतमूर्च्छना ॥

मपपस सनिषपस मपमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति रामकरी ॥ २१ ॥

अतितीव्रतरो या स्यान्मस्तु तीव्रतरो मतः ।

धस्तु तीव्रतरो निः स्वार्चाद्यः पद्मनादिमूर्च्छना ।

सन्वासे मध्यभांशे च रामे सारंगसंज्ञके ॥

सरिगमपपनिस्त । सनिषपमगरिस ॥ इत्युद्ग्राहः ॥

इति सारंगः ॥ २२ ॥

मालवी (पारिजातांत "मालव" नां च आहे), गुणवती,

ककुभा ("मालवस्वरसंभूता ककुभा पद्मनादिमूर्च्छना" असें लक्षण

लिहितें तें पारिजातांतें नाहीं), बेलावली ("बेलावली गणी

टीपः—आतां पारिजातांतलीं लक्षणे देखें उचीच अधिका उतरून
शेष्पांत विशेषता अर्थ नाही. या संघांत भाषणी किती गाय उतरून
बेलजे आहेत, तें सांगितलें म्हणजे पुरे.

तीव्री मूर्धना चाभिरुहता । अवरोहे गवर्ग्यां कचिद्गंधारमूर्धना ॥
 असें घेतलें), केदारी, कामोदी (पारिजातांतली तिसरी ओळ
 सोडून दिन्नी), दीपक, देशाख्यः (तिसरी ओळ सोडली),
पटमंजरी, वसंत, ललित, कान्दी, बहुली ("गौरीमेळा घनाख्या सा
 बहुली मध्यमोच्छ्रिता । आरोहणे निहीनोक्ता गंधारोद्ग्राह्यांघरा"।
 असें लक्षण लिहिलें), हुबारी (तिसरी ओळ सोडली), गुर्जरी,
 (लक्षणांत "धीवतश्चिह्ननिस्वरा" असें म्हटलें), ज्वरामुर्जरी,
भूपाली, मेघ, मळदारी, सौराष्ट्री, देशकारी (दुसरा चरण पारि-
 जातांतल्याममाणें वेधेहि नाहीं), रेवा, गौळ, रिंदोल, देशी, ठका,
नाट, आसावरी, सखेरी, सालंग, पैरु, भीरान, नारायणी,
चरादी, चिदंगडा, पूर्वी, सार्धत, नटनायायण, केदारगौळ ("केदार-
 गौळः श्रीरागात्संभूतोद्ग्राहनिस्वरः । रिन्नास्यांघसंपैर्षुक्त आरोहे
 गधवर्जितः" । असें लक्षण लिहिलें), कर्णाटगौळ ("कर्णाटगौळः
 सामंतनन्वो दिस्वरमूर्धनः । नजितश्च भगाभ्यां स तधारोद्गवरोह-
 योः" । असें लक्षण केळें), रीतिगौळ, नारायणगौळ, (लक्ष-
 णांत "श्रीरागस्वरसंभवे" असें म्हटलें—पारिजातांत " तीव्रगंधार-
 संयुते"), मातङ्गगौळ, पंचम, विभास, मंगलकोश, नादरामजी,
शंकराचरण, सालंगनाट, गौड, शुद्धचराटी, मिचणी, चराटी, नाग-
पराजी, पुञ्जामवराळी, महापवराळी, कल्याणवराळी, कुरंग,
सौदाभिनी, वैनयंती, इंस, फोकिल, सुरालच, अर्जुन, पैरावत,
कंकण, रत्नावली, कलवतरु, सोरटी, बास, कुमुद, चक्रवर, सिंहरु,
मंजुनीघ, त्रिचलुभा, मनोहर.

इति रामलक्षणाणि ।

स्मृतेर्विषयतां प्राप्य उपेक्षाश्रयणं यदि ।
 प्राप्तिं तत्र शक्तव्या हि संगतिः शान्तरसंमता ॥
 वत्संगित्वा कृतान्धन रागाणां लक्षणाणि वै ।
 प्रमथ्यतपता तीक्ष्ण न दोषाय भवेद्विह ॥
 मध्यस्थाष्टश्रुती शोका समी पूर्वोचरी सदा ।
 मध्यस्थाष्टश्रुती शोका सबाहुचरपथिमी ॥
 समी पूर्वोचरी श्रेयी मध्यस्थाद्वादशश्रुती ।
 कोमलारूपी रिपी स्यातां मध्यस्थाद्वादशश्रुती ॥
 गनी शुद्धाभिधी तौस्तौ मध्यस्थाद्वादशश्रुती ।
 तीक्ष्णौ गनी च विज्ञेयी मध्यस्थाद्वादशश्रुती ॥
 मतीत्रतरसंज्ञस्य कोमलस्पर्षभस्य च ।
 द्वादशश्रुतयो मध्ये ज्ञेया लक्ष्मिचक्षुषीः ॥
 श्रुत्येकादशकीं मध्ये ज्ञेयी वंशपरिस्वरी ॥
 कोमलाभिधस्यस्यपि शुद्धगांधारसंज्ञिनः ।
 श्रुतीरेकादशीचाहुर्मध्ये लक्ष्मणकोविदाः ॥
 शुद्धतीक्ष्णी धनी ज्ञेयी मध्यस्पर्षकादशश्रुती ।
 निषादमध्यमी ज्ञेयी मध्यस्थाद्वादशश्रुती ।
 त्रयोदशश्रुती मध्ये तीव्रतीव्रतरी निर्मा ।
 समानश्रुतिकानां च शुद्धानां च परस्परम् ।
 समानश्रुतिकानां च विद्वत्तानां परस्परम् ॥
 द्वादशश्रुतिभिर्मध्ये व्यवधानं भवेदिति ।
 उक्तशेषस्वरान्तर्धान्मध्यस्थाष्टश्रुतीन् जगुः ॥
 समानश्रुतिकान् शुद्धान् विद्वत्तथापि कोविदाः ।
 लक्ष्मिर्नचभिर्वापि श्रुतिभिः प्राप्तमध्यगान् ॥

विषमश्रुतिकान् शुद्धान् विदुवान् कोविदां वसुः ।
 बन्धमे मेरुसंस्पर्शस्मिन् बन्धमग्रामसंभवः ।
 यदा तदैव तास्तिष्ठः श्रुतीर्वाति स पंचमः ॥
 निपादं विश्रुतिं तत्र ब्रुसुर्लक्षणकोविदाः ।
 अन्येऽपि श्रुतिभिर्पुक्ताः सग्रामस्पस्वरा इव ॥
 रिमैकैकश्रुतिं वाप्य यदा गो वैश्यो भवेत् ।
 गांधारग्राम आश्रयात्तास्तिष्ठभिः श्रुतिभिः परे ॥
 मन्वासास्तपुक्ताः स्युः पद्मोऽपि तिष्ठभिर्पुतः ।
 चतुःश्रुतिनिपादोऽथह्रतश्रुतिर्बसो यतः ।
 भद्रभो द्विश्रुतिर्द्वयो गांधारेण ह्रतश्रुतिः ।
 गांधारबन्धमग्रामौ यदि भ्रातृत्वा मकस्थितौ ।
 तर्हि तद्वक्षणं नोक्तमर्थांगीकारमागतः ॥
 पद्मग्रामान्यथासिद्धेः कलाभाषायतस्तयोः ।
 इत्थान् स्वयमप्याह नतीं प्राप्तीं मलायिति ॥
 श्रुतयो द्वादशैवात्र स्वरस्थानतपोदिताः ।
 तथोक्ता वारिताः सर्वाऽन्वरस्थानतवादिषेत् ॥
 न श्रुतिस्वस्वरोत्पन्नमस्तारमाम्लमेळयान् ।
 शुक्तोद्ग्राहशुनो रागान् फल्पयन्तु वनस्विनः ॥
 संवादिनीं न चेदृक्कस्थानगीं द्वादशोमलीं ।
 धौ यन्वार्धपराभ्यां हि पायीं ग्पूनीं विचरन्मैः ॥
 भरतादिगुनीन्द्रागात्मभिभावविदा मया ।
 लक्षयानि कुतान्वस्मिन्श्रुतिसंमोदसिद्धये ॥
 नव त्रयोदशाप्यन्ये श्रुतीर्मध्यस्ववस्थिता ।
 भाद्रुः संवादिनां श्लेषविकेकज्ञानसंभवाः ॥
 चतुर्भिस्तीं सरीजोक्तीं गनीद्वाभ्यां व्यवस्थितौ ।
 चतुर्भिः पमथा पुक्ता एषं श्रुतिभिर्निर्नयः ॥

अन्यांश्च विकृतान् कुर्यात् शुक्तिप्रविभागतः ।

मत्स्यसमानसिद्धार्थं शाब्दबोधपटुर्भवेत् ॥

एवं बोधयत्प्रज्ञातमेतन्ममुज्जवाः ।

अनंता अपि रागाः सूर्यमस्त्रोद्ग्राहयेदतः ॥

इति श्री श्रीनिवासकृतरामतत्त्वविबोधः समाप्तः ॥

॥ श्रीरघु ॥

